

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Григорій Костюк
ВИБРАНІ ПРАЦІ
У 5 ТОМАХ

ТОМ ДРУГИЙ

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО
КРИТИКА

Упорядник
Надія Баштова

Київ
«Смолоскип»
2022

УДК 821.161.2.09

К72

До другого тому увійшов цикл лекцій, прочитаних на радіо «Свобода» до ювілейної дати — п'ятдесятиліття українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Літературознавець виклав свої міркування про розвиток і становлення української літератури упродовж півстоліття у п'ятдесяти радіобесідах під назвою «Українська література за революційне п'ятидесятиріччя (1917–1967). Думки і спостереження». За своїм змістовим наповненням збірка відображає історико-літературну концепцію вченого, репрезентуючи ще один етап його творчого життя, і публікується уперше.

Подано також статті — історико-літературні портрети українських письменників: Б. Антоненка-Давидовича, Остапа Вишні, С. Гордицького, О. Досвітнього, М. Куліша, А. Любченка, В. Підмогильного, М. Плевака, Й. Позичанюка, У. Самчука, І. Світличного, О. Тарнавського, Ю. Шереха.

Мову автора і тексти його виносков скориговано відповідно до сучасних правописних норм, прізвища та ініціали уточнено. Цитування залишено за поданням Г. Костюка.

ISBN 978-617-7622-38-2 (ТОВ «Смолоскип»)
ISBN 978-617-7321-32-2 (МБФ «Смолоскип»)

© Григорій Костюк, 2022
© Надія Баштова, упор. 2022
© «Смолоскип», 2022

**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
ЗА ПОРЕВОЛЮЦІЙНЕ
П'ЯТДЕСЯТИРІЧЧЯ (1917–1967)
ДУМКИ І СПОСТЕРЕЖЕННЯ**

Лекції, прочитані на радіо «Свобода»

Лекція 1-2

НА ІСТОРИЧНИХ МАГІСТРАЛЯХ

Темна і тяжка доба революційного передгроззя вкладається приблизно, у два десятиріччя — десь від 1897 по 1917 рік.

Кінець XIX і початок XX сторіччя — це переломна доба в історії людства взагалі, а українського народу зокрема. Рештки старої феодально-кріпацької доби остаточно занепадають. Народжується і утверджується нова доба, що її умовно називають добою фінансово-капіталізму. Нова доба породжує нові соціальні взаємини в українському суспільстві. По-новому ставиться питання національно-визвольної боротьби українського народу. Виростають нові політичні сили, що цю боротьбу тепер очолюють.

Замість народолюбного культурницького просвітництва Старої української громади виростає і утверджується на основі вчення Михайла Драгоманова й загальноєвропейського політичного руху кінця XIX сторіччя новий український революційно-визвольний рух. Його репрезентують: Українська радикальна партія під проводом Івана Франка і Михайла Павлика (1890 рік), перша українська соціал-демократична група під проводом Івана Стешенка й Лесі Українки (1893 і 1894 роки), Українська соціал-демократична партія під проводом Миколи Ганкевича й Семена Вітика (1899 рік), і Революційна українська партія — РУП — (1900 рік). Ця остання згодом (1905 року) перетворилася в Українську соціал-демократичну робітничу партію під проводом Левка Юркевича, Володимира Винниченка, Дмитра Антоновича, Володимира Чехівського та інших.

Замість панівної в другій половині ХІХ сторіччя реалістично-побутової, етнографічно-селянської манери образного мислення, що визначала в основному всі видозміни української народницької літератури, нові письменники початку ХХ сторіччя приносять зовсім відмінні форми, різноманітні стилі і напрями. У цій складній гамі художніх шукань виразно звучить вольовий романтизм Ольги Кобилянської, Лесі Українки та інших, а з другого боку — бойовий, нещадний у розкритті й показі дійсності, критично-реалістичний імпресіонізм Володимира Винниченка, Михайла Коцюбинського і Василя Стефаника. Тодішні повіви західно-європейської літератури стають органічним набутком молодих творців українського мистецького слова. Ці повіви плюс творчі шукання та різноманітність естетичних поглядів і смаків молодого, неспокійного покоління спричинюються до народження окремих літературних середовищ і напрямів.

Тут варто пригадати, що в оцінці того нового, спочатку невиразного і не завжди зрозумілого, представники старих народолюбних традицій в нашій літературі поділялися на два табори. Відомий і заслужений вже тоді критик Сергій Єфремов до всіх цих нових шукань і виявів поставився глибоко негативно. Його стаття «В пошуках нової краси», друквана в «Киевской Старине» за 1902 рік. Натомість Іван Франко щиро привітав молоде покоління і дав йому блискучу і глибоку характеристику. (Збірник «Молода Україна», «Старе й нове», «З останніх десятиліть ХІХ століття»). Захоплений кінець рецензії на першу повість молодого Винниченка «Краса і сила»: «І де ти такий узявся!» — найкраще свідчить про ставлення Франка до нової української літератури.

Для них головна річ, — писав Франко, — людська душа, її стан і рухи в тих чи інших обставинах, усі світла і тіні, яке вона кидає на все своє оточення, залежно від того, чи вона весела чи сумна. Вони, так сказати, відразу засідають в душі своїх героїв і нею, як магічною лямпою, освілюють усе оточення.

На початку 1901 року Микола Вороний проголосив перший маніфест-заклик «відірватися від старих шаблонів», від набридливої буденщини, підвестись до висот поетичної уяви. І ніби першим відгуком на цей заклик був організований 1906 року виступ групи літераторів «Молода муза».

Слідом за нею (1909 року) маніфестує свою появу молодя течія «Українська хата» на чолі з Микитом Шаповалом (Сріблянським) і Миколою Євшаном. Поява «Української хати» визначала поглиблення естетичних принципів «Молодої музи» та змужніння українського символізму, заплідненого активістичним світоглядом молодого українського революційно-визвольного руху. Навколо «Української хати» згуртувалися такі письменники: Ольга Кобилянська, Гнат Хоткевич, Микита Шаповал (Сріблянський), Микола Євшан, Андрій Товкачевський, Микола Філянський, Григорій Чупринка, Павло Богацький, Галина Журба, Олександр Неприцький-Грановський, Микита Мандрика, Михайло Яцків, Петро Карманський, Василь Пачовський. Частими і бажаними гостями були також Олександр Олесь і Микола Вороний. Тут же дебютували Павло Тичина, Максим Рильський і Михайло Семенко. Провідний критик «Української хати» — Євшан в огляді «Куди ми прийшли» (1912 рік) визначив естетичну і світоглядну позицію групи «Української хати». Так, він вважав, що в загальному літературному процесі творці з групи «Української хати» — «вже на другому боці».

Тут крик одчажно-веселих конкістадорів, тих, що розрив з старим ґрунтом вважають раз на все — за річ конечну, обов'язкову. Це вже не поети, що вважали за свій обов'язок оправдувати законність рабства, — а зовсім нова формація людей.

Звідси войовнича нетерпимість хатян до єдиної тоді української щоденної газети «Рада», а також до місячника «Дзвін». Газета «Рада», що виходила в Києві за редакцією Сергія Єфремова, втілювала в собі тяглість, безперервність традицій побутового реалізму, легального

культурництва і народолобства. Отже, в тій газеті було зосереджено все найосновніше, з чим так демонстративно рвали хатяни.

Місячник літератури, мистецтва й громадського життя «Дзвін» на чолі з Володимиром Винниченком і Левком Юркевичем був виразником думок соціалістичного сектору дореволюційного літературного процесу. Тут активно співпрацювали, крім Винниченка і Юркевича, Спиридон Черкасенко, Юрій Сірий, Володимир Левинський, Олесь, а з росіян — Анатолій Луначарський та інші. «Дзвін» протиставлявся народництву газети «Рада» і «хатянському» індивідуалізму. Він вперше на Україні популяризував ідею пролетарської літератури й естетичні теорії марксизму.

У цьому диференційованому культурному процесі, лише один «Літературно-Науковий Вістник», що 1907 року переніс свій осідок зі Львова до Києва і виходив за редакцією Михайла Грушевського, посідав становище трибуни. Тут, під вдумливим і уважним керівництвом Грушевського формуються, виростають і промовляють своє слово всі, що були позначені іскрою таланту. Від найстаріших до наймолодших. Від Панаса Мирного до Володимира Винниченка, від Михайла Старицького до Максима Рильського і Павла Тичини, від Бориса Грінченка до футуриста Михайла Семенка. «Літературно-Науковий Вістник» дбав про духовне всеукраїнське узгодження, він був дискусійним клубом, зосередженням різноманітного літературно-мистецького думання, місцем дружньої зустрічі письменників різних поколінь, різних поглядів та мистецьких уподобань. Діяльність «Вістника» є найпомітнішим і найконструктивнішим явищем в літературному процесі передреволюційного двадцятиріччя.

* * *

Минулого разу ми говорили про специфічні умови суспільного і культурного життя України на переломі двох сторіч: XIX і XX. Ми визначили соціально-економічну сутність XX сторіччя і вказали на політичні, культурні

і літературні організації, групи і напрями, що діяли в цю нову добу.

Сьогодні зупинимось на основних етапах революційно-визвольної боротьби українського народу та на художньому зображенні тієї боротьби в тогочасній українській літературі.

Дуже ускладненою, різноманітною гамою ідей, почуттів, образів і настроїв зустріла українська література ліхвісний і одночасно надійно-буреломний ХХ вік. Молоді українські письменники у своїх творах співали гімн сильній, неупокореній людині, індивідууму, характеру, що єдиний може протиставитись жорстокій дійсності й очолити «убогий, обшарпаний люд». То був гімн «аристократам духу», здатним на великі вчинки у мистецтві. Ті письменники вбачали вічну категорію осягання таємниць світу людьми «вищими», «вибраними». Глибини психології, душа людини у найскладніших звивах її; кохання, смерть і потойбічне життя — ось що несли в нашу літературу молоді українські письменники кінця ХІХ й початку ХХ сторіччя. Це Ольга Кобилянська в своїх новелах «Покора», «Жебрачка», «Мати Божа» та повістях «Людина», «Царівна»; це Петро Карманський («З теки самовбивця», 1898 року) з його епатуючим викликом: «О, суспільносте, я дуже горджу тобою!»; це Михайло Яцків з його злістю і жовчю напоєними новелами й повістями «Адонай і Барбера», «Білий коник», «Блискавиці». Це Гнат Хоткевич, Василь Пачовський з еротичними віяннями й видивами «чистого мистецтва». Це також Микола Вороний, що намагався відірвати поезію від набридливої буденщини, і це Григорій Чупринка, що звеличив людське «Я», як цементуючу суспільну одиницю, «Велике Я в земній юдолі» і непохитно вірив, що:

І буде в вільному народі
Значна особа і сім'я,
Як ти по-волі, по-свободі
При кожній справі і нагоді
Проявиш міцно своє Я!

До молоді творчої когорти належав і Микола Філянський, тонкий інтерпретатор біблійних тем, схильний до містичної символіки й філософічних медитацій. І, на решті — Леся Українка, що проголосила своє революційне гасло великої любові і ненависті:

Що ж! тільки той ненависти не знає,
Хто цілий вік нікого не любив!

Леся Українка, в чий творчості так виразно прозвучав гнівний докір, почуття всенаціонального сорому і рабського стану: «Так, ми раби, не має гірше в світі», «Ми паралітики з блискучими очима». Вона закликала «із піхви видобуть меч, покритий кров'ю», вона підносила слово, як нещадну зброю у визвольній боротьбі. Вимагала, щоб слова поезії були революційними та збуджували суспільство:

Щоб ви луну гірську будили, а не стогін,
щоб краями, та не труїли серце,
щоб піснею були, а не квилінням.
Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
не будьте тільки дощиком осіннім,
палайте чи паліть, та не в'яліть!

Ці думки поетка висловила 1900 року. Вони прозвучали як маніфест літератури нової доби.

Ліричним героєм української тогочасної літератури стає розбуджений від вікового сну селянин, заробітчанин, робітник і відданий трудящому народові ідейний революціонер, борець за національну і соціальну свободу. Тоді виникли «Роберт Брюс» — Лесі Українки, «Мойсей» — Івана Франка, твори Винниченка «Біля машини», «Кузь та Грицунь», «Голод», «Хто ворог» та багато інших; «Коні не винні», «Фата морґана» — Михайла Коцюбинського, поезії Миколи Вороного, Григорія Чупринки, Миколи Філянського та найчутливішого до громадських тем лірика доби «між двох революцій» — Олеся. Останній рядок з поезії Лесі Українки «Напис в руїні (1904 року)» — «хай згинє цар!» прозвучав на все дореволюційне двадцятиріччя

як бойове гасло, як основна ідейна наснага української ув'язненої літератури. Вірилося, що згине ніч реакції, що за вибухами селянських повстань і робітничих страйків сходить сонце свободи, що, як писав Олесь:

Прийде час, —
І вільні й рівні встануть люди
І здійнять мрії всі ураз!

А трагічний поет української революції Григорій Чупринка натхненно скандував у передчутті прийдешньої перемоги:

День зайнявся! Схід в огні.
Куймо ж щастя, поки видно!
В далині.
В височині.
Ллються радісно пісні
Так чаруюче й побідно...

Але до перемоги було ще далеко. Настала доба реакції від 1906 до 1912 років, після удушення навіть тих маленьких здобутків, що їх дала революція 1905 року. Прокотилася зловісна хвиля масових арештів й розправ, єврейських погромів; знов появилось революційне нелегальне запілля, знов людей кидали в тюрми й посиляли на каторгу. Світлі образи незламних чесних і мертвених борців за кращу долю українського народу, а поруч — огидні постаті випадкових кон'юнктуристиків і спекулянтів, боягузів і ренегатів, складне плетиво ідей, подій і фактів знаходить своє глибоке і всебічне зображення у віршах Олесья («Три менти», «Ми не кинемо зброї своєї», «Над трупами» та багато інших). Те саме зображення складної й суперечної доби знаходимо у творах Михайла Коцюбинського («Коні не винні», «Він іде», «Сміх»), а особливо у творах Володимира Винниченка («Глум», «Темна сила», «Щось більше за нас», «Гріх», «Базар», «Божки», «По-свій» та ін.).

Пожвавлення революційного руху, починаючи десь з 1912 року, вилилося в грандіозний всеукраїнський рух

за побудову пам'ятника Шевченкові і знамениту демонстрацію протесту по всіх містах України, коли царський уряд у березні 1914 року заборонив відзначити сторіччя з дня народження нашого великого поета-пророка. Появилось дещо з забороненої української преси — щоденна газета «Рада», літературно-громадські місячники «Українська хата» і «Дзвін». Але початок Першої світової війни першого серпня 1914 року став одночасно початком тотального терору й нищення всього українського суспільного життя. Знищивши українські культурні й господарчі установи, заборонивши всяке друковане слово, ув'язнивши і вивізши далеко поза межі України активний провідний революційний елемент з професором Михайлом Грушевським на чолі, заборонивши навіть саму назву «Україна», «український» на всіх східних українських землях, царський уряд, що окупував у перший рік війни Галичину, вирішив, що аж тепер настав зручний час остаточно викоренити українство.

Одесь Досвітній, тоді молодий офіцер російської армії, що був у Галичині і бачив весь той нелюдський погром, у своєму нелегальному звідомленні до петербурзького центру Української соціал-демократичної робітничої партії, у квітні 1916 року писав так:

В момент, коли тут серед нас на Україні і в Росії винищується наше «я», всіма способами викорінюється всяке українство... навіть заборонено називатися українцем, не кажучи вже про цілковите знищення наших періодичних видань, друкованого слова і громадських організацій... І в той час, з такою варварською розправою, тут серед нас, там на фронті й Галичині, в здобутій новій країні, наші культурні вікові здобутки кинуті у вир розгнуданих зумисних руїн московсько-державної влади. Нищаться школи, народні будинки, просвітні доми. Наших людей запаковують у тюрми, висилають на Сибір, вішають на кожному кроці, яко ніби шпionів. І нас, знаходящихя на фронті, заставляють служити сьому, допомагати сьому злодіяцтву...

Петро Карманський ті темні роки всеукраїнського розгрому окреслив був такими словами:

...Україна розп'ята.
Від болю і журби приникла до землі.
І ревно плакали над свіжими гробами,
Що постелились скрізь — долинами й горбами.

Українська література в ті роки зазнала тяжких, непоправних втрат. 1913 року померли Леся Українка і Михайло Коцюбинський, 1915 року — Михайло Павлик, а 1916 року — Лесь Мартович і найбільший з творців українського слова і думки — Іван Франко.

Ворог святкував свою, здавалось, цілковиту перемогу. Настала, як писав Володимир Винниченко у «Відродженні нації», — «ніби повна смерть нації». Олександр Олесь, сповнений великого гніву й погрозливого застерення, в розпачі вигукував:

Над нами ніч безрадісна, осіння.
Ми горнемося, ховаємося, тремтим...
А десь в пітьмі несеться голосіння
З прокляттям віковим.
.....
Куди іти... кудюю нам тікати...
Оточені з усіюди, катом ми...
Коли не смерть, так вічні ґрати
Проклятої тюрми.

Російський імперіалізм справляв свій кривавий бенкет над трупами поневоленого українського народу. Знищуючи вогнем і мечем всі культурні, громадські й політичні здобутки нашого народу, він вважав, що завдає останній удар ненависному українству.

Але несподівано, серед цього безпросвітнього мороку темної всеросійської ночі, блиснув промінь надій, а за ним ударив грім революції 1917 року. Віки переломились. «Вічні ґрати проклятої тюрми» впали. Український народ, а з ним і українська література, ввійшли в нову добу.

ЗМІСТ

Українська література за пореволюційне п'ятдесятиріччя (1917–1967)

Думки і спостереження

Лекції, прочитані на радіо «Свобода»

<i>Лекція 1-2.</i> На історичних магістралях	7
<i>Лекція 3-4.</i> Віта нова	16
<i>Лекція 5-6.</i> Горобина ніч над Києвом (1918–1919)	28
<i>Лекція 7.</i> На порозі нової України	38
<i>Лекція 8-9.</i> Випробування в огні і бурі.	44
<i>Лекція 10.</i> Револьюційний романтизм	54
<i>Лекція 11.</i> Підсумки доби.	59
<i>Лекція 12-15.</i> Література першого пореволюційного десятиріччя	65
<i>Лекція 16-17.</i> Літературна дискусія (1925–1931).	85
<i>Лекція 18.</i> Українська поезія двадцятих років.	94
<i>Лекція 19-21.</i> Українська проза двадцятих років	100
<i>Лекція 22.</i> Українська драматургія і театр двадцятих років	114
<i>Лекція 23.</i> Мирослав Ірчан — драматург, прозаїк, людина.	119
<i>Лекція 24.</i> Літературний процес поза межами радянської України.	124
<i>Лекція 25-26.</i> Літературний процес поза межами радянської літератури.	130
<i>Лекція 27.</i> Підсумки двадцятих років.	141
<i>Лекція 28.</i> Тридцять років доба «культу особи» і масового терору	146
<i>Лекція 29.</i> Поезія доби «культу особи»	151
<i>Лекція 30.</i> Драматургія доби «культу особи»	157
<i>Лекція 32.</i> Українська поезія на чужині	162
<i>Лекція 33.</i> Українська зарубіжна проза в тридцять років.	168
<i>Лекція 34.</i> Українське наукове літературознавство і літературна критика тридцятих років	173
<i>Лекція 35.</i> Груднева трагедія 1934 року	178
<i>Лекція 37-39.</i> Література доби Другої світової війни (1939–1945)	183

<i>Лекція 40-41.</i> Перше післявоєнне десятиріччя (1945–1955) . . .	199
<i>Лекція 42.</i> Агонія «культу особи»	210
<i>Лекція 43.</i> Українська закордонна література в перше повоєнне десятиріччя	216
<i>Лекція 44.</i> Літературний процес після смерті Сталіна	222
<i>Лекція 45.</i> Володимир Винниченко	227
<i>Лекція 46.</i> Біля джерел Шевченкових ідей	232
<i>Лекція 47.</i> Українська література після ХХ з'їзду партії	238
<i>Лекція 48.</i> Українська художня проза після ХХ з'їзду партії	244
<i>Лекція 49.</i> Літературна критика після доби «культу особи»	249
<i>Лекція 50.</i> Підсумки літературного п'ятдесятиріччя	254

Історико-літературні портрети

Поет юності і сили	261
Йосип Позичанюк	277
Микола Куліш	283
Валеріян Підмогильний	297
Письменник, людина, громадянин	311
Доля вченого	327
Олесь Досвітній	365
На шляху до верховин	385
Словотворець із «Східної Вежі»	397
Майстер пензля і слова	408
«В костюмі прапрадіда Адама»	428
На перехрестях життя та історії	451
Образотворець «времені лютого»	504
Багатогранність і невгамовність	525
Пам'яті Антоніни Ілківни Куліш	542
У змаганні з часом	548
...що вгору йде...	565
Триєдність творчого вияву	586
Поетичний світ Марти Тарнавської	600
Піднятися вище і літати швидше	613
Коментарі	633
Словник персоналій	649
Показчик бібліографічних скорочень	803
Показчик імен	805